

ATOIY G'AZALLARIDA SINEKDOXANING IFODALANISHI

Mamarajabov Dilshod Doniyoroyich

Buxoro davlat universiteti O'zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrası mustaqil izlanuvchisi(PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqola XV asr chig'atoy adabiyotining yirik namoyandasi Atoiy ijodida sinekdoxaning qo'llanilish xususiyatlariga bag'ishlangan. Maqolada muallif g'azallarining inson tanasi a'zolari, tabiat hodisalari, diniy ramzlar va tarixiy tushunchalarni ifodalashda qism-butun munosabatlariga asoslangan ko'chma ma'nolardan qanday foydalangani chuqur tahlil qilingan. Maqolada Atoiyning estetik tasavvurlarini shakllantirishda sinekdoxaning semantik yuklamasi, uning metafora va metonimiyadan farqli jihatlari hamda tasavvufiy-falsafiy mazmunni ochib berishdagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: Atoiy, g'azal, sinekdoha, majoz, qism-butun munosabati, chig'atoy adabiyoti, badiiy til, semantika, tasavvuf, estetik obraz.

Kirish. Sharq mumtoz she'riyat nazariyasida (ilm-i bayon va ilm-i badi') so'zning ma'noviy imkoniyatlarini kengaytirish uchun turli badiiy san'atlardan foydalaniladi. Ulardan biri va eng muhimi sinekdoha(yunoncha synekdoche – birgalikda tushunish) hisoblanadi. Sinekdoha bu narsa yoki hodisani to'g'ridan to'g'ri nomlash o'rniga, uning biror qismi orqali butunni, yoki aksincha, butun orqali qismni anglatuvchi majoz turidir. Bu badiiy vosita nafaqat nutqni ixchamlashtirish, balki tasvirni yanada jonli, aniq va ta'sirchan qilishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Atoiyning g'azallari mumtoz she'riyatida sinekdoxaning nozik va murakkab namunalarini o'z ichiga oladi. Shoir o'z asarlarida ma'shuqaning go'zalligi, ishqiy holatlar, diniy haqiqatlar va tarixiy voqealarni tasvirlashda bevosita nomlashdan ko'ra, obyektning eng xarakterli qismini yoki atributini ajratib olish yo'lini tanlaydi. Bu usul o'quvchida assotsiativ fikrlashni kuchaytiradi va she'rning badiiy quvvatini oshiradi. Ushbu maqolada Atoiy g'azallaridagi sinekdoxani antropomorfik (inson tanasi a'zolari), kosmik-tabiiy, diniy-tasavvufiy va leksik-lingvistik jihatlardan tahlil qilinadi.

Atoiy g'azallarida ma'shuqa siymosini yaratishda uning tana a'zolarining alohida qismlari (ko'z, lab, zulf, bel) butun ma'shuqa obrazining vakili sifatida qo'llaniladi. Bu qism va butun o'rnida va teskari holatda qo'llanilish turi hisoblanadi.

Ko'z sharq she'riyatida ishqning markazi hisoblanadi. Atoiy esa ko'zni ham umumiy ma'noda, ham uning eng kichik qismi bo'lgan qorachiq(bubak) orqali ifodalaydi.

“Gar qarorsiz ko'zlaring oq uy ichinda o'ynasa,

Men kelib chafdin bubaklaringga dermen did-did”. Bu yerda “bubak”(ko'z qorachig'i) so'zi butun ko'zning, hattoki ma'shuqaning nigohining sinekdoxasidir. Oshiq ma'shuqaning

butun yuziga emas, aynan uning nigohi markazi – qorachig‘iga e‘tibor qaratadi. “Bubak” orqali ma’shuqaning ruhiy dunyosi, uning diqqat markazi ifodalanadi. Shoir “ko‘zingga” demasdan, “bubakingga” deb murojaat qilish orqali intilishning chuqurligi va aniqligini ko‘rsatadi. Bu sinekdoxa orqali ma’shuqaning butun vujudi shu kichkina nuqtada mujassamdek tuyuladi.

“Jonning uchun ko‘zungnung iki ka‘batina,

Rasmedurur qadim hamesha qimoru iyd”. “Iki Ka‘ba” iborasi ma’shuqaning ikki ko‘zining sinekdoxasidir. Ko‘zning o‘zi emas, balki uning shakli va muqaddasligi(Ka‘baga o‘xshashligi) orqali butun nigoh tasvirlanadi. Bu yerda ko‘z qismi butun ibodat marosimini (qimor-tavof) o‘z zimmasiga oladi.

Ma’shuqaning lablari ko‘pincha “la‘l”(yoqut) so‘zi orqali ifodalanadi. Bu materialning nomi orqali labning o‘zi anglatiladi. “Dilbaro, la‘ling mayidur obi kavsardin murod...” misrasida “la‘l” so‘zi bu yerda ma’shuqaning lablarining sinekdoxasidir. Labning qizilligi va qattiqligi yoqutga o‘xshatilgani uchun, shoir labni to‘g‘ridan to‘g‘ri tilga olmasdan, uning eng xarakterli xususiyati bo‘lgan rangi va moddasini(la‘l) qo‘llaydi. “La‘ling mayi” deganda, lablardan chiqadigan so‘z yoki bo‘sa nazarda tutiladi. Bu yerda qism(lab-la‘l) butun muloqot jarayonini ifodalaydi. “Ber jur‘as bu tashnaga la‘ling zilolidin...” misrasida “La‘lning ziloli” labning namligi yoki shirinligining sinekdoxasidir. Tashna(oshiq) uchun muhim bo‘lgan narsa labning o‘zi emas, balki undan keladigan hayotbaxsh ta’sir (zilol-suv)dir. Shoir la‘l(qism) orqali ma’shuqaning butun mehrini ifodalaydi.

“Bori xanjar chekmasun nozuk beling, g‘amzang star...” misrasida “nozuk bel” bu ma’shuqaning butun qaddi-qomati va jozibasining sinekdoxasidir. Sharq estetikasida bel ingichkaligi go‘zallik mezonlaridan biri bo‘lgani uchun shoir butun ma’shuqaning nafisligini “bel” orqali ifodalaydi. “Xanjar” esa belning egilgan shakli yoki uning oshiqqa yetkazadigan ta’sirining ramzidir. Bu yerda bel qismi butun tananing harakati va jozibasini o‘zida aks ettiradi.

Atoiy g‘azallarida tabiat va koinot hodisalari ham sinekdoha orqali ifodalanadi. Shoir katta hajmli tushunchalarni ularning kichik, ammo ko‘zga tashlanuvchi qismlari orqali beradi.

“Safhayi gul uzra qildi lutf shahbaytin savod” misrasida “safha”(sahifa) so‘zi bu yerda gulbargning yoki gulzorning yuzasining sinekdoxasidir. Butun gulzor emas, balki uning bir varag‘i(sahifasi) tilga olinadi. Lekin shu sahifa orqali butun bog‘ning go‘zalligi, naqshlari(“shahbayt”) va rang-barangligi(“savod”) ifodalanadi. Gulbarg qismi butun tabiat manzarasining vakili sifatida chiqadi.

“Jam’ ayla anjumanda gulu lolazoru iyd” misrasida “gul” va “lolazor” so‘zlari butun bahor faslining va yaylovning sinekdoxasidir. Shoir keng fazoni tasvirlash o‘rniga, uning eng yorqin elementlari – gul va lolalarni ajratib oladi. Bu qismlar orqali butun mavsumning sho‘xligi va bayramona kayfiyati (“iyd”) yetkaziladi.

“Bir lahza ol niqob yuzungdin quyosh bikin...” misrasida “quyosh” ma’shuqaning yuzidagi nur yoki yorug‘likning sinekdoxasidir. Ma’shuqaning yuzi to‘liq tasvirlanmaydi, faqat undan taralayotgan nur(quyosh) tilga olinadi. Bu nur orqali butun yuzning porloqligi va jozibasi ifodalanadi. “Niqob” esa shu nurni yopuvchi to‘siqning sinekdoxasidir.

Atoiyning g‘azallarida diniy va tasavvufiy tushunchalar ham sinekdoha orqali ifodalanadi. Shoir murakkab falsafiy g‘oyalarni ularning eng tushunarli va ramziy qismlari orqali ochib beradi.

“Joning uchun ko‘zungnung iki ka’batina,

Rasmedurur qadim hamesha qimoru iyd”. “Ka’ba” Islom dinidagi eng muqaddas joy bo‘lib, bu yerda u ma’shuqaning ko‘zlarining sinekdoxasidir. Ko‘zning shakli Ka’baga o‘xshatilgani uchun shoir ko‘zni “Ka’ba” deb ataydi. “Qimor”(tavof) esa Ka’ba atrofida aylanish marosimining sinekdoxasidir. Bu marosim orqali oshiqning ma’shuqaga bo‘lgan cheksiz sadoqati va ibodati ifodalanadi. Ka’ba (joy) qismi butun diniy e’tiqod va sadoqatni o‘zida aks ettiradi.

“Zohido, hur-u qusur-u Kavsar-u Tubi sanga,

Bizga dilbar vaslidur dunyovu uqbodin murod”. “Kavsar”(jannat daryosi) va “Tubi”(jannat daraxti) bu yerda butun jannat ne’matlarining sinekdoxasidir. Zohid uchun jannatning barcha zavqlari shu ikki ramz orqali ifodalanadi. Shoir esa “dilbar vasli”ni shu ikki ramzdan ustun qo‘yadi. Bu yerda Kavsar va Tubi qismlari orqali butun oxirat saodati tasvirlanadi.

“Yuzung mir’oti husnidin yuz izhori kamol aylar” misrasida “mir’ot” (oyna) bu yerda ma’shuqaning yuzining sinekdohasidir. Yuzning o‘zi emas, balki uning Haq jamolini aks ettiruvchi xususiyati (oynalik sifati) tilga olinadi. Bu oyna orqali butun ilohiy go‘zallik(“husn”) va komillik(“kamol”) namoyon bo‘ladi. Mir’ot qismi butun haqiqatni aks ettiruvchi vosita sifatida chiqadi.

Atoiy g‘azallarida sinekdoha nafaqat obrazli tasvirlash, balki leksik boylikni oshirish va ma’no siljishini amalga oshirish vositasi sifatida ham qo‘llaniladi.

“Ey bisoti husn ichinda barcha xo‘blardin ziyod...” misrasida “xo‘blar”(go‘zallar) so‘zi go‘zal insonlarning sinekdohasidir. Go‘zallik sifati (“xo‘b”) butun insonni anglatib qolgan. Bu “sifat orqali zotni anglatish” turi hisoblanadi.

“Og‘zingni kalom ahli, ki ma’dum o‘qurlar...” misrasida “Kalom ahli”(so‘z egalari) shoirlar, xattotlar va olimlarning sinekdoxasidir. Insonlarning eng asosiy sifati – so‘z aytish qobiliyati(“kalom”) orqali butun ijodkorlar jamoati ifodalanadi. Bu yerda qism (so‘z) butun kasb egaligini anglatadi.

“Yo‘qmu hijron shashlarida bizga vaslingdin kushod” misrasida “shash” (sozning toriga o‘xshash tor) bu yerda hijron azobining sinekdohasidir. Hijron – mavhum tushuncha bo‘lib,

shoir uni konkret buyum – “shash”(tor) orqali ifodalaydi. Torning tarangligi va jonni qiynashi hijron azobining eng xarakterli qismi hisoblanadi. Bu qism orqali butun ruhiy holat tasvirlanadi.

Atoiy g‘azallaridagi sinekdoxaning qo‘llanilishi bir qator badiiy funksiyalarni bajaradi:

a)ixchamlilik va aniqlik: sinekdoxa orqali shoir katta hajmli tushunchalarni qisqa va aniq so‘zlar bilan ifodalaydi, masalan, “Ka’ba” so‘zi orqali butun ibodat marosimi, “la’l” orqali butun lab va uning ta’siri ifodalanadi;

b)assotsiativ boyitish: o‘quvchi qismni ko‘rib, butunni tasavvur qilishga majbur bo‘ladi, bu jarayon o‘quvchining faol ishtirokini talab qiladi va she’rni chuqurroq anglashga undaydi, masalan, “bubak” so‘zi o‘quvchida ma’shuqaning butun nigohi va uning sirli dunyosi haqida tasavvur uyg‘otadi;

d)emotsional ta’sir: qismni ajratib olish orqali shoir e’tiborni eng muhim nuqtaga qaratadi, bu emotsional ta’sirni kuchaytiradi, masalan, “nozuk bel” orqali ma’shuqaning nafisligi va oshiqning unga bo‘lgan mehrini yanada kuchli his qilish mumkin;

e)falsafiy chuqurlik: tasavvufiy sinekdoxalar orqali shoir zohiriy va botiniy haqiqatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi, “mir’ot” orqali ilohiy jamol, “Kavsar” orqali jannat saodati ifodalanishi shoirning falsafiy dunyoqarashini ochib beradi.

Xulosa. Atoiyning g‘azallari mumtoz adabiyotda sinekdoxaning yuksak mahorat bilan qo‘llanilgan namunalaridir. Shoir inson tanasi a‘zolari(ko‘z, lab, bel), tabiat hodisalari(gul, quyosh), diniy ramzlar(Ka’ba, Kavsar) va leksik birliklar (xo‘blar, kalom ahli) orqali butun obrazlarni, holatlarni va tushunchalarni ifodalashda sinekdoxadan keng foydalangan. Atoiyning sinekdoxik tizimi shunchaki badiiy bezak emas, balki chuqur ma’noviy va estetik yuklamaga ega vositadir. U orqali shoir ma’shuqaning go‘zalligini yanada jozibador, ishqiy holatlarni yanada ta’sirchan, diniy va falsafiy g‘oyalarni yanada tushunarli va ramziy tarzda yetkazadi. Qism butun o‘rnida usuli Atoiy she’riyatida o‘quvchining tasavvur dunyosini boyitish va she’rning badiiy quvvatini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Atoiy sinekdoxani metafora va metonimiya bilan uyg‘unlashtirib, o‘ziga xos badiiy uslub yaratgan. Uning g‘azallaridagi har bir qism (ko‘z, lab, gul, Ka’ba) butun bir olamni o‘zida aks ettiruvchi kichik oynadek xizmat qiladi. Bu esa Atoyni nafaqat mohir shoir, balki chuqur mutafakkir va nozik didli san’atkor sifatida namoyon etadi. Sinekdoxaning bunday nozik qo‘llanilishi chig‘atoy she’riyatining badiiy boyliklarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Сайфиддин Сайфуллох. Девони шайхзода Атои. –Т.: Фан, 2008. –320б.
2. Aliqulov T. Ma’nolarning sinekdoxa yo‘li bilan farqlanishi. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 1992. 2. –B. 62-67.

3. Камолов Ф. Семасиология. Хозирги ўзбек адабий тили – Тошкент: Фан, 1966. – 130 б.
4. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – 140 б.
5. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент, 2000. – 158 б.